

تاریخ مدارس دینی شیعه کرمان در عصر قاجار

جواد عباس رودباری

چکیده

در طول تاریخ مراکز علمی یکی از نشانه‌های غنای فرهنگی و پویایی جوامع در ادوار مختلف تاریخی هستند چگونگی تأسیس، معماری، امکانات، تجهیزات، اساتید و دانش پژوهان و همچنین رشته‌های علمی این مدارس، بیانگر اهمیت و جایگاه والای علم و دانش در آن جوامع بوده است. مراکز علمی همچون آب زلال هستند که پیشینه علمی و آموزشی و اندیشه مردم هر جامعه در آن جلوه گر است. در این اثر، در صدد تبیین تاریخ حوزه علمیه شیعه کرمان در دوره قاجار با بهره مندی از روش توصیفی تحلیلی هستیم. تکاپوی علمی مدارس شیعه کرمان در این بازه زمانی در مدرسه ی محمودیه، مدرسه ی خاندان قلی بیگ، مدرسه ابراهیمیه، مدرسه میرزا حسین وزیر و مدرسه معصومیه تجلی یافت. در این مدارس علوم مختلفی نظیر بیان، بدیع، منطق، حدیث و تفسیر، اصول، فقه، رجال، کلام و حکمت، ریاضیات، نجوم، هیئت و اسطرلاب، به فراگیران آموزش داده می‌شد.

واژه‌های کلیدی: مدارس دینی، شیعه، حوزه علمیه، کرمان، قاجار.

مقدمه

در هر تحقیقی گریزی از تعریف و تحدید موضوع و قلمرو آن نیست این مهم به این سبب لازم است که در روند تحقیق از سردرگمی و انحراف از موضوع آن جلوگیری شود و به جای پراکنده کاری به عمق مسأله وارد شده و در پرتوی آن افق‌های جدید و زوایای تاریکی از جنبه‌های مهم موضوع گشوده شود.

در سرزمین مکه دین اسلام ظهور پیدا کرد و دین اسلام اهمیت بسیار زیادی برای علم و رشد علم قائل است و شیعه که محور اصلی اسلام تلقی می‌شود، در تاریخ خود تمام تلاشش حفظ علم و گسترش و نشر آن برای نسل‌های بعد بوده است، در دوره حضرت امام باقر و امام صادق علیهما السلام توسعه و گسترش علوم به شکوفایی رسید و این بزرگواران توانستند شاگردان زیادی را تربیت نمایند. بعد از امام صادق علیه السلام دشمن فضا و عرصه را برای توسعه علوم و تشیع تنگ کرد، اما محور و گسترش علم به دست شاگردان امام و ائمه بعدی افتاد و شاگردان ائمه علوم دینی را در بلاد و شهرها نشر دادند و انتشار این علوم در مناطق مختلف ایران از جمله منطقه کرمان در همان قرون نخستین اسلامی صورت پذیرفت. با ورود سادات علوی به کرمان در اواخر قرن سوم مذهب شیعه به کرمان راه یافت و پس از استقرار شیعه در کرمان و مناطق اطراف، شیعیان فعالیت علمی خود را شروع نمودند و البته یکی از ابعاد فعالیت علمی آنان، تاسیس حوزه علمیه بوده است.

پیشینه تحقیق

با کاوش‌های صورت گرفته درباره پیشینه تحقیق در منابع به صورت جامع چیزی یافت نگردید، البته کوشش‌هایی در این راستا صورت گرفته است. کتاب‌ها و مقالاتی چاپ، و مطالبی در آثار مرتبط ارائه شده است.

۱. کتاب نام آوران علم و اجتهاد در کرمان از قاجار تا پهلوی، نوشته مجید نیک پور، که محقق در این کتاب کوشیده است تاریخی از حوزه‌های علمیه کرمان را مورد بررسی قرار دهد.

۲. کتاب جغرافیای کرمان مولف احمد علی خان وزیری (انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی) که نویسنده به برخی از این مدارس در این عصر اشاره کرده است.

۳. کتاب احوال علما و فضلا و عرفا و اطبا (مجموعه ناصری، جلد هشتم، نسخه خطی، به شماره ۸، مولف کلاتتری کرمانی، ابوالحسن خان، محل نگهداری: مرکز اسناد و آرشیو موزه کاخ گلستان. که به صورت پراکنده و حاشیه‌ای مطالبی را در اختیار مخاطب قرار می‌دهد.

۴. مقاله ظهور و گسترش شیخیه در کرمان در دوره قاجار تاریخ ایران، اثر محمد خداوردی تاج آبادی که به صورت جامع و دقیق به مدارس در این عصر پرداخته است.

در مجموع می‌توان گفت این آثار، به شکل پراکنده، گذرا، غیر مستقل و احیانا سطحی، درباره مدارس دینی شیعه کرمان سخن گفته‌اند و در برخی موارد یا نگاه مستقل و متمرکز به این مدارس در این عصر ندارند یا در صورت وجود چنین نگاهی از جامعیت لازم برخوردار نیستند از این رو در مقاله حاضر، با تمرکز بر عصر قاجار به تبیین تاریخ و بررسی فعالیت مدارس شیعی کرمان در این عصر پرداخته می‌شود.

مدارس دینی دائر شیعیان کرمان در دوره قاجار

مدرسه محمودیه

مدرسه محمودیه را مرحوم حاج محمود کرمانی، فرزند ملا شیخ محمد در حکومت صفویان بنا کرده و در سال ۱۰۸۵ قمری برای سکونت و تحصیل طلاب علوم دینیه وقف کرد. (عبداللهی نیا، انقلاب اسلامی در کرمان ص ۱۶۲ نشر

۱۳۹۶) در این مدرسه همواره عده‌ای از طلاب در ادوار مختلف به تحصیل علوم دینی مشغول بودند. گاهی هم مکتب خانه‌هایی در آن تشکیل می‌شد و شاگردان مکتب خانه همگی پسر و سن آن‌ها ده تا هیجده سال بود. دروس قرآن، گلستان سعدی و جامع المقدمات در این مدرسه تدریس می‌شد. در سال ۱۳۱۳ ه.ش بنا به پیشنهاد اداره معارف کرمان و تصویب وزارت معارف، یک دبیرستان علوم دینی به نام «سعید» در این مدرسه تشکیل شد. افتتاح و شروع به کار مدرسه سعید در سال ۱۳۱۶ شمسی با حضور عباس سعید (ملاباشی) صورت گرفت (روزنامه پیام ما، شماره، ۷۳۲ تاریخ ۹۵/۰۷/۰۶).

مدرسه خاندان قلی بیگ

این مدرسه دینی را حاج عبدالله، فرزند استاد شاه مراد سراج از اهالی کرمان پایه گذاری کرد با مرگ حاج عبدالله، بنای مدرسه مدتی متوقف ماند پس از آن خاندان قلی بیگ خلف درگاه قلی بیگ (حاکم کرمان در زمان نادرشاه) بنای این مدرسه را در سال ۱۱۰۵/۱۱۳۹ ه ق تکمیل کرد. و از آن پس به نام خاندان قلی بیگ معروف گردید. (عبداللهی نیا، انقلاب اسلامی در کرمان، ص ۱۶۳، نشر ۱۳۹۶) خاندان قلی بیگ مردی نیک اندیش، مهربان و خوش اخلاق بود. رفتار وی با زرتشتیان کرمان هم توأم با رأفت و عدالت اسلامی بود. او محبوب عامه مردم کرمان بود (کشاورز، پیر قصه گو، ۱۰۳، نشر، ۱۳۵۵) وی بانی دو مدرسه حسینی و کاظمیه به نام دو پسر خود در شهر کرمان بود که وقف نامه های دو مدرسه به ترتیب در ۱۱۳۹ و ۱۱۴۴ ه ق تنظیم و املاک بسیاری بر آنها وقف نمود. (نجمی، مراکز علمی و آموزشی کرمان در عصر صفوی، ص ۱۵۲-۱۵۳، نشر ۱۳۸۷) با وجود آن که نادرشاه افشار بر عکس پادشاهان صفویه، علاقه ای به ترویج و تقویت تشیع نداشت، خاندان قلی بیگ در راه اشاعه و قوام تشیع در کرمان کوشش بسیار کرد. به همین جهت علاقه به تشیع و اقدامات او در کرمان موجب کینه نادرشاه گردید. در آخرین سفر نادرشاه به کرمان در سال ۱۱۶۰ ه ق

با وجود آنکه خاندان قلی بیگ برای استقبال از نادرشاه تا آنار رفسنجان پیش رفته بود و تمامی احتیاجات لشکر او را تدارک کردند. بدین صورت که «مَتر» دیده بود، نادرشاه ظاهراً به بهانه ای واهی دستور داد او را گماشتگان او، دیوار باغی را سوراخ کرده، سر خان افشار را از سوراخ به درآوردند و با طنابی به پالهنگ دو گاو قوی جثه بستند و با چوب زدن، گاوها را به حرکت آوردند تا با وضعی فجیع وبی سابقه سر او از بدنش جدا شده و امعاء و احشاء او از تنش درآمد. (باستانی پاریزی، حضورستان، ص ۱۸۶، نشر ۱۳۷۰، باستانی پاریزی، تاریخ کرمان، ص ۳۱۲، نشر ۱۳۸۵، کرمانی، صحیفه ارشاد، ص ۲۸۱، نشر ۱۳۹۴) چاق بودن خاندان قلی بیگ یا عدم حضورش در مراسم دشت مغان در بهار سال ۱۱۴۸ ه ق را نمی توان دلیل قانع کننده ای برای مجازات او دانست. می توان گمان برد که تلاش خاندانقلی بیگ در تقویت و اشاعه مذهب تشیع و ساختن دو مدرسه علمیه در کرمان با اهداف و ایمان مذهبی نادر مغایر و در تضاد بوده است. بعد از کشته شدن خان افشار به فرمان نادر، مدرسه خاندان قلی بیگ مدت‌ها دایر بود، و ناشناس «مُتَنکراً» چنانکه به روایتی، حکیم ملّا هادی سبزواری در بازگشت از سفر حج مدتی برای استفاده از محضر درس و تفسیر مرحوم حاج سید جواد شیرازی، امام جمعه کرمان در همین مدرسه به جاروکشی و خدمت به طلباب مشغول بوده) باستانی پاریزی، کوچه هفت پیچ، ص ۱۳۰، نشر ۱۳۵۵، بهمینار، داستان نامه بهمیناری، ص ۳، نشر ۱۳۶۱) پس از مدتی مدرسه متروک و ویرانه شد تا اینکه بهرام مجدزاده از اولاد خاندان قلی بیگ و متولی بخشی از موقوفات بجا مانده، با خرید دو خانه نزدیک مدرسه، آن را وسعت داد و بازسازی اساسی کرد و دوباره آن را احیا نمود. (نجمی، مراکز علمی و آموزشی کرمان در عصر صفوی، ص ۱۵۲-۱۵۳، نشر ۱۳۸۷)

گزیده ای از وقف نامه مدرسه خاندان قلی بیگ

طبق مقدمه وقفنامه، مورخ ربیع المولود سنه تسع و ثلاثین و مائه بعد الف ۱۱۳۹ ه ق که مرحوم خاندان قلی بیگ افشار واقف آن است، مدتی قبل از آن تاریخ، مرحمت و مغفرت پناه سعادت و توفیق آثار حاج الحرمین الشریفین حاج عبدالله وکد استاد شاه مراد سرآج مشهور، در جنب مسجد جامع کبیر که به مسجد جامع مظفریه مشهور است مدرسه ای به مال و رجال خود احداث و عمارت و بعضی از حجرات مدرسه را به اتمام رسانیده. قبل از اتمام مدرسه موصوفه ودائر شدن آن، در فتنه افغانه، حاجی بانی مدرسه مزبوره، به درجه شهادت فیاض گردیده، مدرسه مزبور مشرف به خرابی و انهدام و احدی در مدرسه موصوفه سکنی نداشت. مرحوم خاندان قلی بیگ افشار، به مال و رجال خود اقدام به تکمیل و تعمیر و دایر نمودن آن نموده و طی وقف نامه فوق الذکر، چهار رقبه از املاک خود، واقع در حومه کرمان و باغین و شهداد و زرند را بر آن وقف نمود. در این مدرسه به تصریح وقفنامه، چهارده اطاق برای سکونت حداقل چهارده طلبه علوم دینیه احداث شده و هزینه های آن جزء به جزء، حقوق و مواجب مدرس، خادم، آبکش، سرایدار و ماهیانه طلباب مشخص و معین گردیده است. این مدرسه تا اواخر حکومت قاجاریه دایر بوده و علماء بزرگی از قبیل آقا سیدعلی جد سادات مرعشی و مرحوم آقا سید جواد شیرازی امام جمعه در آن تدریس کرده‌اند و روایتی در باب اقامت حکیم ملا هادی سبزواری در آن مدرسه نیز در شرح حال مرحوم خاندان قلی بیگ در آن مدرسه موجود است. در زمان تولیت مرحوم بهرام مجدزاده، فرزند مرحوم مجدالاسلام بر موقوفه اجدادی خود، بنای قدیمی تخریب، نوسازی شد که با فوت آن مرحوم در سال ۱۳۴۸ خورشیدی ناتمام ماند سپس با همت متولیان بعدی و مشارکت سازمان اوقاف، بنای جدیدی در محل آن احداث شد ناگفته نماند که مرحوم خاندان قلی بیگ افشار مدرسه دیگری نیز ظاهراً در محل کاروانسرای وکیل فعلی در سال

۱۱۴۴ ه بنا نهاد و رقبات مفصلی را بر آن وقف نمود که این مدرسه دارای ۲۰ حجره و محل سکنای ۲۰ نفر طلبه بوده ولی در زمان محمدشاه قاجار، نوادگان واقف با تحصیل فتوایی از مرحوم حجه الاسلام محمد باقر شفتی رشتی که مرجع وقت کل ایران بوده، وقف را باطل و رقبات موقوفه را تقسیم کرده اند.

اکنون از مدرسه مزبور اثری باقی نیست. بعدها مرحوم مجدالاسلام کرمانی با سالها تلاش و دوندگی و محاکمه در محاکم شرع و عدلیه تازه تأسیس، حکم بر ابقاء وقف گرفت لکن عمرش کفاف نداد که آنرا اجرا نماید. (نجمی، مراکز علمی و آموزشی کرمان در عصر صفوی، ص ۱۵۲-۱۵۳، نشر ۱۳۸۷)

مدرسه ابراهیمیه

این مدرسه در سال ۱۱۹۳ به حکم ابراهیم خان ظهیرالدوله حاکم وقت کرمان احداث شد. ابراهیم خان ظهیرالدوله عده‌ای از فقها و علما را برای تدریس در این مدرسه دعوت کرد. (عبداللهی نیا، انقلاب اسلامی در کرمان ص ۱۶۳، نشر ۱۳۹۶)

منابع درآمد مدرسه ابراهیمیه

ابراهیم خان ظهیرالدوله برای پیشبرد اهداف مدرسه و تأمین هزینه های آن، املاکی را بر آن وقف کرده بود که تقریباً بیست هزار تومان ارزش داشت. درآمد این موقوفات سالانه به حدود دوهزار تومان بالغ می شد که بنا بر نظر واقف می بایست صرف مواردی چون تأمین نیازهای طلاب و پرداخت مستمری به آنان، امور خیریه، برپایی مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام کمک به زائران مراقد ائمه شیعه، خرید و استنساخ کتب و تعمیر اعیان موقوفه شود. همچنین دو عشر از درآمد موقوفه به عنوان حق تولیت به متولی و دو عشر دیگر به عنوان نظارت به ناظر که حاکم شهر بوده، اختصاص یابد. (خداوردی تاج آبادی، تاریخ و تمدن اسلامی ص ۱۵۹-۱۶۲، نشر ۱۳۸۹)

مواد و منابع درسی مدرسه ابراهیمیه

مدرسه ابراهیمیه از همان آغاز تاسیس صرفاً به آموزش علوم و معارف دینی اختصاص نداشت؛ در واقع ابراهیم خان ظهیرالدوله، هنگامی که از علاقه فرزندش، حاج محمدکریم خان به تحصیل آگاه شد، او را به این مدرسه فرستاد و علما و مدرسانی در شاخه های مختلف دانش، مانند صرف و نحو، منطق، معانی، بیان، حکمت مشاء، اشراق، علوم الهی، ریاضی، طبیعی، نجوم، هندسه و رمل را به آنجا دعوت کرد. پس از سلطه شیخیه بر مدرسه در مواد آموزشی تغییراتی رخ داد و فعالیت علمی و آموزشی آن تدریجاً سامان بیشتری یافت. در تعیین برنامه درسی این مدرسه مدرسان نقش داشتند؛ زیرا بنابر فراخور تخصص و مهارت استادان، برخی دروس از اهمیت بیشتری برخوردار می شد، چنان که در دوره تدریس حاج محمد رحیم خان به سبب تسلط و مهارتش در انواع علوم ادبی (فارسی و عربی)، برخی از شاخه های این علم مانند صرف، لغت، قرائت، و تفسیر قرآن از دروس اصلی این مدرسه گردید. روخوانی و قرائت قرآن از مواد درسی طلاب تازه وارد بود که معمولاً بدون توجه به معنای آیات به آنان آموزش داده می شد. در نتیجه طلاب مدرسه قرآن را بدون غلط و با سبکی ساده و روان با لهجه فارسی قرائت میکردند، و در قرائت قرآن به لهجه عربی ضعیف بودند. طلاب پس از فراگیری دروس مقدماتی، در مقاطع بالاتر به فراگیری دروس تخصصی که شامل بیان، بدیع، منطق، حدیث و تفسیر، اصول، فقه، رجال، کلام و حکمت بود، می پرداختند. افزون بر این، ریاضیات، نجوم، هیئت و اسطرلاب از دیگر دروس برنامه آموزشی ابراهیمیه بود. با وجود این، به نظر می رسد که علومی از این دست از دروس فرعی مدرسه به شمار می آمده است. در میان کتب درسی، آثار رهبران شیخیه جایگاه ویژه ای داشت. از آنجا که حاج محمدکریم خان دارای تالیفات متعدد در موضوعات فقهی و کلامی و اعتقادی بود، تعدادی از آثار او منبع درسی طلاب مدرسه گردید. به عنوان نمونه مرآة المنیره منبع

درسی طلاب در زمینه علم الواح و کیفیت وضع اعداد و نیز کتاب فصل الخطاب از دیگر کتاب های درسی در موضوع «تذکره»، «تبصره» طلاب مدرسه بود. دو رساله حاج محمدکریم خان به نام های صرف و نحو به وسیله (آقا محمدعلی معلم) تدریس می شد، که مجموعه گفتار و سخنان او به وسیله شاگردانش جمع آوری و به رساله صرف و نحو آقا محمدعلی معروف شد و به صورت کتاب درسی در اختیار طلاب مدرسه قرار گرفت.

برخی از مدرسان علاوه بر تدریس، به تألیف و تهیه کتاب و منابع درسی برای طلاب شیخی نیز اقدام میکردند. تألیف کتاب برای محصلان از ابتکارات حاج محمد کریم خان بود که بعدها مورد تقلید دیگر مدرسان این مدرسه قرار گرفت. در واقع حاج محمدکریم خان با این نوآوری در صدد برآمد که محصلان شیخی را از مراجعه به کتابها و آثار متشرعه بی نیاز سازد و به آنان استقلال و هویت بخشد. از رهبران بعدی شیخیه حاج محمدخان، سومین رهبر شیخیه، اهتمام ویژه ای به تدوین و تألیف کتب و رسائل در شاخه های مختلف دانش مانند حکمت الهی، طبیعی، فقه و اصول و توضیح موارد اختلافی اخبار و احادیث داشت. بدین منظور، بسیاری از شاگردان حاج محمد خان با حضور منظم خود در کلاس های درس و سخنرانی های وی، که احتمالاً در تالار سخنرانی مدرسه برپا می شد، همه سخنان و مواعظ او را کتابت می کردند و آنها را در قالب رساله ها و کتابها تدوین می نمودند که حاصل آن مجموعه عظیمی از کتب فقهی، حکمی و حدیثی شیخیه و گام مؤثری در توسعه و نشر ادبیات و آثار مکتوب شیخی بود. (خداوردی تاج آبادی، تاریخ و تمدن اسلامی ص ۱۶۶-۱۶۸، نشر ۱۳۸۹)

نظام اداری مدرسه ابراهیمیه

وقف نامه مدرسه جزئیات مهمی از نظام اداره و شرایط و وظایف عمومی اهل مدرسه را در اختیار می نهد. بالاترین مقام اداره کننده مدرسه متولی موقوفه بود. حاج محمدکریم خان پس از ابطال وقف نامه اول و تدوین وقف نامه دوم یکی از مریدان

خود، یعنی محمدحسین خان بن میرزا محمدعلی خان، از احفاد محمدتقی خان یزدی، حکمران کرمان ۱۲۱۲-۱۲۱۵ه را به این سمت منصوب کرد بنابر وقف نامه دوم انتخاب جانشین محمدحسین خان با خودمتولیان وقت موقوفه بود. این شیوه انتخاب متولی، راه را بر هر گونه دخالت بر گروه رقیب، یعنی علمای متشرعه، می بست و نظارت بر این مدرسه را منحصرأً در اختیار پیروان شیخیه می نهاد (خداوردی تاج آبادی تاریخ و تمدن اسلامی ص ۱۶۲، نشر ۱۳۸۹).

شروط و مزایای تحصیلی در مدرسه ابراهیمیه

جز دوره سی و دو ساله ۱۲۳۰-۱۲۶۲ه سرپرستی ملاعلی اعمی بر مدرسه ابراهیمیه تحصیل در این مدرسه مخصوص شیخی مذهبان، و شرط برخوردارگی طلاب از مزایای مدرسه، پیروی از مذهب شیخی بود. در دوره کشمکش میان علمای متشرعه و حاج محمدکریم خان بر سر، سرپرستی و رسیدگی موقوفه یکی از شاگردان حاج محمدکریم خان به نام ملاعلی اکبردشتابی با کسب اجازه از او مدرسه ابراهیمیه را تصرف کرد و طلاب شیخی را به جای طلاب متشرعه در حجره های مدرسه سکونت داد. از آن زمان به بعد، شرط اصلی برای تحصیل و استفاده از امکانات رفاهی مدرسه پیروی از مذهب شیخی شد.

در دوره ریاست ملاعلی اعمی بر مدرسه ابراهیمیه، کمک هزینه طلاب سالانه ششصد تومان بود که براساس نظر واقف میان آنان تقسیم می گردید. پس از سلطه حاج محمدکریم خان بر مدرسه، بنا بر دستور او بیشترین بخش از درآمد موقوفه که برابر با سه عشر بود، صرف پرداخت مستمری به طلاب می شد، از جزئیات میزان مستمری به هر طلبه اطلاعی در دست نیست. احتمالاً حاج محمد کریم خان با این سیاست درصدد بود تا جماعت شیخی و دیگر افراد را به این مدرسه علاقه مند کند، زیرا در این دوران مدرسه معصومیه نیز دارای موقوفات و از رونق فراوان برخوردار بود (خداوردی تاج آبادی، تاریخ و تمدن اسلامی، ص ۱۶۳-۱۶۴ نشر ۱۳۸۹).

مدرسان مدرسه ابراهیمیه

ابراهیم خان ظهیرالدوله از همان آغاز فعالیت های آموزشی مدرسه برای گزینش مدرسان این مدرسه اهمیت خاصی قائل بود. او علما و روحانیونی را از شهرها و نواحی دیگر برای تدریس در این مدرسه به کرمان فراخواند. به عنوان نمونه ملاعلی اعمی و ملامحمدکاظم شیرازی ۱۲۴۰ه را از شیراز به این شهر دعوت کرد تا به تدریس بپردازند. اشتهار و معروفیت مدرسه ابراهیمیه سبب جذب تعدادی دیگر از استادان از سایر شهرها به این مدرسه گردید. به نظر می رسد پس از تصرف مدرسه توسط شیخیه تدریس در آنجا دست کم در دروس اعتقادی مختص مدرسان شیخی مذهب شد. جمله رهبران شیخیه در دوره زعامت خویش، به رغم تفاوت درجات و تخصص، به مقام مدرسی ابراهیمیه نایل آمدند. حاج محمد کریم خان خود در این مدرسه در تمام ماه ها، جز رمضان و در همه ایام هفته، جز پنج شنبه و جمعه حکمت الهی، اصول و فقه شیخی تدریس می کرد.

پسر و جانشین وی حاج محمدرحیم خان ۱۳۰۷ ه نیز دراکثر علوم مانند حکمت، ادبیه از نحو و صرف و لغت و معانی و بیان و بدیع و عروض و رمل و تأویل رویا مهارت داشت، مدرس اول مدرسه بود. پس از وی برادرش حاج محمدخان، ۱۳۲۴ه نیز به مدرسی ابراهیمیه رسید. وی البته در برهه های حلقه درس خود را از ابراهیمیه به روستای لنگر در هفت فرسخی جنوب شرقی شهر کرمان منتقل کرد. پسر دیگر حاج محمد کریم خان، حاج زین العابدین خان ۱۳۶۰ ه آخرین رهبر شیخیه در «حکمت الهی» دوره قاجار نیز بنا بر سنت پدر، در طول هفته، جز پنجشنبه و جمعه به تدریس می پرداخت. همچنین باید از محمد قاسم خان پسر دیگر حاج محمد کریم خان یاد کرد که مدرس حکمت، فقه و اصول شیخی بود. در مقابل اینان، شماری دیگر مهارتشان تنها به رشته خاصی خاصی محدود می گردید، از جمله می توان از میرزا محمدعلی شیرازی،

مدرس علم لغت، و محمدباقر خراسانی، مدرس دروس هیئت، نجوم و اسطرلاب، نام برد. از دیگر مدرسان پدر (احمد بهمنیار (آقا محمد علی) و برادر او (آقا محمد جواد) بودند که اولی در معقول، منقول، حساب، هندسه، هیئت و نجوم، و دومی در منطق، اصول و فقه تخصص داشت. (خداوردی تاج آبادی، تاریخ و تمدن اسلامی، ص ۱۶۴-۱۶۵، نشر ۱۳۸۹)

کتابخانه

مدرسه ابراهیمیه از همان ابتدای تاسیس توسط ابراهیم خان ظهیرالدوله مجهز به کتابخانه بود.

وی بخشی از درآمد موقوفه را به خرید و استنساخ کتاب اختصاص داده بود. حاج محمدکریم خان نیز عשרی از درآمد موقوفه را به کتابدار و امور کتابخانه اختصاص داد. بدین ترتیب کتابخانه و کارکنان آن بخشی از سازمان آموزشی این مدرسه محسوب می شدند. منابع شیخی و غیر شیخی به شمار کتاب های کتابخانه اشاره نکرده اند، اما از آنجا که این فرقه تازه تاسیس برای ترویج عقاید خود نیاز مبرم به آثار و منابع شیخی داشت، می توان حدس زد که در کتابخانه این مدرسه، نسخه های متعدد از آثار دو رهبر نخستین شیخیه (شیخ احمد احسائی و سید کاظم رشتی) و دیگر رهبران شیخی در دوره قاجار نگهداری می شده که تا به امروز همچنان در آنجا باقی است (خداوردی تاج آبادی، تاریخ و تمدن اسلامی، ص ۱۶۸، نشر ۱۳۸۹).

تصرف مدرسه ابراهیمیه توسط فرقه شیخیه

مدرسه ابراهیمیه مهم ترین مدرسه در کرمان عصر قاجار به دستور ابراهیم خان ظهیرالدوله به منظور ترویج علوم و معارف شیعی در این شهر بنا گردید. اما طولی نکشید که ابراهیمیه برخلاف خواست بانی آن به مرکزی علمی فرهنگی برای فعالیت فرقه نوظهور شیخیه تبدیل شد و این نقش را تا پایان عمر سلسله قاجار ادامه داد.

با گروه حاج محمد کریم خان، پسر ابراهیم خان، به فرقه شیخیه ونیل به رهبری شاخه کرمان این فرقه، با تغییر مفاد وقف نامه ابراهیم خان نه تنها تولیت موقوفات بلکه حق نصب مدیر مدرسه را به خود اختصاص داد. وی همچنین املاکی را نیز وقف ابراهیمیه کرد. بدین ترتیب مدرسه مذکور با پشتوانه مالی کافی وبه دور از مداخلات علمای متشرعه به مرکزی علمی تبلیغی برای اندیشه‌های حاج محمد کریم خان وجانشینانش تبدیل شد. علت ظهور وثبیت مسلک نو ظهور شیخیه در کرمان، از آنجا که مؤسس و دیگر رهبران این طریقه با دولت قاجاری ارتباط خویشاوندی داشتند لذا بر اقتدار محلی آنان در عرصه سیاست در این شهر افزوده شد (خداوردی تاج آبادی، سیاست‌های دولت قاجار در برابر شیخیه کرمان، تابستان ۱۳۹۱)

همچنین آشفتگی اوضاع اجتماعی فرهنگی و از آن جمله وضعیت عقیدتی وفکری در کرمان، نبود حوزه علمی و فقهاتی قوی در این شهر - تعدادی از علما و رجال دینی کشته و مراکز علمی و فرهنگی در این ولایت ویران شده بود (برای نمونه سید ابوالقاسم شهید پسر سید عبدالباقی که از علمای معروف کرمان در دوره زندیه بود و در فقه حدیث ریاضیات علوم غریبه و علوم نجوم آگاهی داشت به دست آغا محمدخان به قتل رسید. (عاملی، اعیان الشیعه ج ۲ ص ۴۱۷) پس از شهادت وی لشکریان آقا محمدخان به مدرسه گنجعلی خان حمله و طلاب مدرسه را قتل عام و اموال و کتاب‌های آنجا را غارت کردند، (متدین، تاریخ کرمان به انضمام رویدادهای صد سال اخیر کرمان، ص ۱۶۶؛ و احمدی، فرماندهان کرمان، ص ۱۲۱ نشر ۱۳۶۲)

همسایگی ولایت کرمان به یزد که اقامتگاه شیخ احمد احسایی بود، دلبستگی حکمران کرمان، ابراهیم خان ظهیرالدوله به علمایی چون به شیخ احسایی و گروه پسر او حاج محمد کریم خان به شیخ تا آنجا که از سید کاظم

رشتی، دومین رهبر شیخیه اجازه نامه دریافت کرد، و ... از عوامل مهم گسترش شیخیه در کرمان است. استفاده حاج محمد کریم خان از پشتوانه‌های مادی و معنوی در کرمان و کوشش وی و جانشینانش در برگزاری مجالس و عظ، سخنرانی در مسجد و تدریس در مدرسه ابراهیمیه و تالیف کتب و رسائل مستقل درباره فقه و کلام شیخی به انسجام عقیدتی و اجتماعی این فرقه مذهبی کمک فراوانی کرد (خداوردی تاج آباد، ظهور و گسترش شیخیه در کرمان در دوره قاجار تاریخ ایران تابستان ۱۳۸۹).

۱۰۲

ابراهیم خان ظهیرالدوله حدود ۱۰ سال پس از ویرانی‌های آغا محمدخان حاکم کرمان شد و علاقه فراوانی به فرهنگ و اندیشه‌های دینی مذهب تشیع داشت. او با نشان دادن احترام به علما و روحانیان شیعه، رابطه دوستی و پیوند نزدیکی با آنان برقرار کرد. وی برای احیا و رونق دوباره فعالیت‌های علمی و دینی - که چندی بواسطه حمله وحشیانه آغا محمد خان تعطیل شده بود - باعث شد علما را از شهرها و نواحی دیگر به کرمان دعوت کند آخوند ملا علی اعمی از علمای اصولی، از خراسان به کرمان دعوت شد و در آغاز به دستور ابراهیم خان، در کرمان عهده دار منصب قضا شد، کتاب فقه استدلالی را تالیف کرد (نیک پور، نام آوران علم اجتهاد ص ۳۲، نشر ۱۳۸۳) اما از فقاقت و قوه استنباط بالایی برخوردار نبود. بنا به گزارش وزیری، وی از موضوعات کلی علم اصول به خوبی آگاهی داشت، اما اغلب مسائل فقهی را به جای آنکه از قوه اجتهاد خود به آنها دست یابد، حفظ کرده بود (وزیری کرمانی، جغرافیای کرمان، ۱۳۸۵، ص ۱۲۹ کلانتر کرمانی، احوال علما و فضلا و عرفا و اطباء و منجمین، نسخه خطی ناصری مرکز اسناد و آرشیو کاخ گلستان شماره ۸، گ ۸۵).

با این همه، ابراهیم خان که موقوفات زیادی را صرف کرمان کرد «انتظام مهمات موقوفات ابراهیمیه» را به او واگذار کرد (کلانتر کرمانی و آرشیو کاخ گلستان شماره گ ۸۵ و ۸۷، وزیری کرمانی، جغرافیای کرمان، ص ۲۲۸، نشر ۱۳۷۶) بعد از احداث مدرسه توسط ابراهیم خان حیات علمی و فکری در این مدرسه با فراخواندن علما، حکما، ادبا، شعرا و منجمان آغاز شد. مؤسس فرقه شیخیه کرمان، حاج محمد کریم خان، خود یکی از شاگردان و فارغ التحصیلان این مدرسه بود. او به توصیه و سفارش پدرش، ابراهیم خان ظهیرالدوله، مقدمات اولیه علمی و آموزشی را در این مدرسه طی کرد، و از سوی پدر لقب «آخوند خانی» گرفت. حتی گفته شده است که مراتب علمی حاج محمد کریم خان در علوم نقلی، عقلی، ریاضی و نجوم، نتیجه شاگردی در محضر استادان ابراهیمیه بوده است (خداوردی تاج آبادی، ظهور و گسترش شیخیه در کرمان در دوره قاجار تاریخ ایران، تابستان ۱۳۸۹؛ و کلانتر کرمانی، احوال علما و فضلا و عرفا و اطبا، شماره گ ۸۳-۸۲)

مدرسه میرزا حسین وزیر

از مدارس دینی شهر است که میرزا حسین وزیر در سال (۱۲۱۵ ه ق) آن را بنا کرد. مدرسه ی مذکور واقع در محله خواجه خضر و از مراکز پررونق علمی شهر کرمان بوده است که از سال (۱۳۰۷ ه ق) به مدرسه دولتی تبدیل شد (عبداللهی نیا، انقلاب اسلامی در کرمان، ص ۱۶۳، نشر ۱۳۹۳) در مورد موقعیت علمی این مدرسه و مدرسین آن چنین آمده است: «شیخ العلماء، آخوند ملا محمد جعفر، مجتهد عصر با ملا زمان در یکی از حجرات محل مذکور که مفروش و تمیز و اختصاص به حوزه درس داشت، تدریس می نمودند که از آن مکتب فضل و دانش، شاگردانی متبحر و فیلسوف و دانشمند از جمله فرزندان خود او احمد و مهدی و محمود و دو نفر دامادش یوسف و ابراهیم و یک عده

دانشمند دیگر پدیدار شدند. میرزا احمد خان وزیری، مولف تاریخ و جغرافیای کرمان، معاصر با ملاجعفر و شاگرد همین مکتب بوده است.

پس از رحلت آخوند ملاجعفر، پسر بزرگش، آقا شیخ مهدی بحرالعلوم جانشین پدر گردید و نگذاشت وقفه‌ای حاصل شود و در سال‌های ۱۳۲۴-۲۵ هجری قمری که بحرالعلوم از طرف علمای کرمان برای نمایندگی دوره اول مشروطیت انتخاب شد و تهران عزیمت کرد.

آقا شیخ یحیی افضل روحی، پسر بزرگ بحرالعلوم و نوه آخوند ملاجعفر، حوزه درس و پدر بزرگش را صبح‌ها بعد از نماز جماعت در مسجد «الله وردی» و عصرها مانند دوران حیات آخوند ملاجعفر بحرالعلوم در تکیه مدرسه میرزا حسین وزیر برگزار می‌کرد. «سید محمدرضا هاشمی (مدیر سابق روزنامه بیداری) اظهار می‌داشت: «آغا محمد خان، پس از تصرف کرمان، چند روزی در همین تکیه و مدرسه توقف کرد و مدارکی را که طایفه شمعی در هنگام قحطی به موجب آن‌ها املاکی را در قبال دادن مواد خوراکی به قیمت ارزان از مردم خریداری نموده بودند، جمع آوری کرد و سوخت و چشم‌هایی را که سپاهیان از مردم کرمان، من جمله ساکنان محله خواجه خضر بیرون آورده بودند، پس از مشاهده، دستور داد که در همین تکیه و مدرسه دفن شود. بعد از مدتی، تکیه میرزا حسین وزیر به مدرسه دولتی تبدیل شد و از سال ۱۳۰۷ شمسی، مرحوم علی پولادی مشهور به «آقا علی مدیر» ریاست این مدرسه را به عنوان دبستان دولتی انوشیروان عهده دار شد. سپس اسم مدرسه به ۱۵ بهمن تغییر نام یافت و شاگردان زیادی در مقطع ابتدایی در آن مشغول تحصیل شدند. این مدرسه از سال ۱۳۸۰ شمسی دوباره به نام میرزا حسین وزیر تغییر نام پیدا کرد و هم اکنون دانش آموزان در آن مشغول به تحصیل هستند (روزنامه پیام ما، شماره ۷۷۱، تاریخ ۱۳۹۵/۰۸/۲۴).

مدرسه معصومیه

این مدرسه در سال ۱۱۰۶ ه ق / ۱۶۹۵ م. در زمان سلطنت شاه سلطان حسین صفوی به دستور معصوم بیگ از امرای صفوی در شهر کرمان ساخته شد و موقوفاتی چند از سوی بانی برای آن مقدر گردید (وزیری کرمانی، جغرافیای کرمان، ص ۳۱، نشر ۱۳۷۶؛ تاریخ یحیی، نسخه دست نویس). این مدرسه در بازار آهنگران کرمان (در کنار مجموعه حاج آقا علی) قرار دارد و امروز آباد و طلبه نشین است و از ابتدا تاکنون چندین بار تعمیر و بازسازی شده است. در کتاب «نام آوران علم و اجتهاد در کرمان» صفحه ۵۳۲ به نقل از حجه الاسلام حاج سید جواد نیشابوری مدیر حوزه علمیه کرمان آمده است که این مدرسه: یکی از قدیمی ترین مدارس علوم دینی کرمان است که اساس آن توسط مرحوم حاج معصوم ابن قاسم کرمانی پی ریزی و در سال ۱۱۰۶ ه ق به پایان رسید و برای استفاده طلب علم دینی وقف گردید و از طرف واقف دو دانگ از ملک عبدالله آباد بین ماهان و جوپار و یکصد من از چهارهزار من بذر حسن آباد (حومه متصل به شهر کرمان)، برای تأمین هزینه های مدرسه و طلب و حقوق مدرسین آن وقف گردید. تولیت این مدرسه و موقوفات آن از سوی واقف به {اعلم علمای شهر کرمان}. این مدرسه که در بازار حاج آقا علی قرار دارد، از زمان تأسیس تاکنون، به جز مدت کوتاهی در دوره رضاشاه، همواره مرکز تعلیم و نشر دانش و معارف اسلامی در این منطقه بوده است. شایان ذکر است که موقوفات این مدرسه اکنون طافیه = (ضایع / نابود) شده است و هزینه های آن معمولاً از محل وجوه شرعیه تأمین می شود (نیک پور، نام آوران علم و اجتهاد در کرمان، ص ۵۳۲، نشر ۱۳۸۳ و نجمی، مراکز علمی و آموزشی کرمان در عصر صفوی نشر ۱۳۷۸)

نتیجه گیری

رونق داشتن مدارس شیعی در کرمان و حضور شماری از اندیشمندان برجسته شیعه در آن، نشان از اهمیت دادن به علم آموزی و ترویج علوم دینی در این شهر در عصر قاجار است و همچنین موقوفات فراوان برای مدارس شیعی در این بازه زمانی، حاکی از پشتیبانی مردم از مدارس دینی و عالمان اسلامی است تا علوم و معارف حقه مسیر رشد تکامل را طی نماید. گرچه در ادوار بعد به جهت فعالیت گسترده و اثرگذاری مناسب این مدارس، برخی درصدد تعطیلی این مراکز علمی برآمدند که مقاومت علما و پشتیبانی مردم مانع از این امر شد.

فهرست منابع

۱. رساله کاتب کرمانی حوادث یک سال قبل از مشروطه در کرمان تصحیح، باستانی پاریزی، محمد ابراهیم.
۲. نیک پور، مجید، نام آوران علم و اجتهاد کرمان تألیف، انتشارات تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول ۱۳۸۳.
۳. نجم الدینی، غلامعباس، کرمان از مشروطیت تا سقوط قاجار، انتشارات حسنین علیهما السلام، تاریخ انتشار اول بهار ۱۳۸۵.
۴. کلاتر کرمانی، ابوالحسن خان، احوال علما و فضلا و عرفا و اطبا (مجموعه ناصری، جلد هشتم، نسخه خطی، به شماره ۸، محل نگهداری: مرکز اسناد و آرشیو موزه کاخ گلستان.
۵. عبداللهی نیا، علی، انقلاب اسلامی در کرمان، تهران، موسسه فرهنگی هنری و انتشارات مرکز انقلاب اسلامی، چاپ اول ۱۳۹۳.
۶. خداوردی تاج آبادی، ۱۳۹۱، سیاست‌های دولت قاجار در برابر شیخیه کرمان مجلد دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان ش ۱۴.
۷. ابوحامد کرمانی، افضل الدین، سلجوقیان و غز در کرمان به تصحیح محمد ابراهیم، باستانی پاریزی تهران انتشارات علم چاپ اول ۱۳۸۶.
۸. بهمنیار، احمد، داستان نامهٔ بهمنیاری کوشش فریدون بهمنیار، تهران، ۱۳۶۱.
۹. کشاورز، کیخسرو، پیرقصره گو، تهران ۱۳۵۵.
۱۰. وزیر کرمانی، احمد علی خان، جغرافیای کرمان، تهران انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ چهارم ۱۳۷۶.
۱۱. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم حضورستان، انتشارات ارغوان، چاپ دوم ۱۳۷۰.
۱۲. محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تاریخ کرمان (سالاریه)، انتشارات ابن سینا، چاپ دوم.
۱۳. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، کوچه هفت پیچ، انتشارات نگاه، چاپ اول ۱۳۵۵.
۱۴. احمدی، شیخ یحیی فرماندهان کرمان ناشر موسسه انتشارات دانش، چاپ سوم ۱۳۶۲.
۱۵. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، فرمانفرمای عالم، تهران نشر علمی، چاپ چهارم ۱۳۷۷.
۱۶. متدین (همت)، محمود، تاریخ کرمان بانضمام رویدادهای صدسال اخیر، تهران انتشارات مالک اشتر، چاپ اول.
۱۷. وزیر کرمانی، احمد علی خان، جغرافیای کرمان، تهران انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ چهارم ۱۳۷۶.
۱۸. مؤمن کرمانی، ملامحمد تصحیح باستانی پاریزی، صحیفه الارشاد، تهران، ۱۳۹۴.
۱۹. عاملی، سیدمحسن امین، اعیان الشعیه، بیروت دارالتعارف للمطبوعات بی تا.

مقاله

۲۰. نجفی، شمس الدین، مقاله، مراکز علمی و آموزشی کرمان در عصر صفوی نشر ۱۳۸۷، شماره ۳.
۲۱. خداوردی تاج آبادی، محمد، مقاله، ظهور و گسترش شیخیه در کرمان در دوره قاجار تاریخ ایران تابستان ۱۳۸۹ شماره ۷ پیاپی ۶۵/۵.
۲۲. خداوردی، تاج آبادی، محمد، مقاله، تاریخ و تمدن اسلامی، سال ششم، شماره دوازدهم، پاییز و زمستان ۸۹.
۲۳. خداوردی تاج آبادی، محمد، مقاله، سیاست‌های دولت قاجار در برابر شیخیه کرمان، شماره دوم، پیاپی ۱۴، تابستان ۹۱.

روزنامه

۲۴. روزنامه پیام ما، شماره، ۷۳۲ شماره ۹۵/۰۷/۰۶ و شماره ۷۷۱، تاریخ ۱۳۹/۰۸/۲۴.

